

ДО ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ НЕДІЛЬНИХ ШКІЛ В УКРАЇНІ (60-ТІ РОКИ ХІХ СТ.)

В історії вітчизняної педагогіки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. значне місце посідає просвітницький рух на користь недільних шкіл – нетрадиційних закладів позашкільної освіти для дітей та дорослих, навчання в яких відбувалось у неділю (для осіб єврейської національності – в суботу) та святкові дні.

Серед сучасних дослідників немає усталеної думки щодо першості створення недільних шкіл, які виникли одночасно в різних регіонах України. Зокрема, у Києві – 11 жовтня 1859 р. така з'явилася на Подолі, на розі Костянтинівської та Хоревої вулиць, 9/16, у приміщенні Києво-Подільського повітового дворянського училища. Організаторами цієї недільної школи були студенти Київського університету Св. Володимира.

Організація діяльності перших київських недільних шкіл, звичайно, була справою новою. Незважаючи на це, результати їхньої роботи вже за перший навчальний рік були вражаючими: «... учні за декілька уроків встигали засвоїти ґрунтовно те, що в інших, регламентованих школах, зазвичай, погано засвоюється за більший у чотири рази термін» [7, 90]. Недільні школи були не випадковістю, а суспільним явищем, покликаним потребами самого життя. За словами сучасників, саме недільні школи «й могли бути доступні для народу, котрий шість днів на тиждень не вилазив з ярма обов'язкової роботи. Життя владно диктувало саме цей тип шкіл» [3, 164].

Відповідно до змісту пояснювальної записки, поданої студентами університету Св. Володимира до канцелярії попечителя Київського навчального округу, у недільних школах передбачалося викладання Закону Божого, російської і слов'янської грамоти, письма та арифметики. Проте у більшості випадків засновники та викладачі не задовольнялися визначеним переліком навчальних предметів. До того ж і самі учні недільних шкіл ставили запити, які далеко виходили за межі затвердженої урядом програми. Створюючи нову громадсько-просвітницьку ідеологію, що передбачала навчання рідною мовою та розвиваючий характер знань, педагоги давали підстави представникам офіційної влади звинувачувати їх у перебільшенні повноважень, розширенні освітньої програми, антиурядовій пропаганді і т.п. Так почалося змагання за вплив у недільних школах.

Арешт членів Харківсько-Київського таємного товариства (початок 1860 р.), відкрита кампанія проти недільних шкіл, що супроводжувалася цілою низкою адміністративних репресій, відставка попечителя Київського навчального округу М. Пирогова (березень 1861 р.), створення «Правил для недільних шкіл» (травень 1860 р., січень 1861 р.), які звужували їхні освітні можливості шляхом запровадження елементарної грамотності курсу парафіяльних училищ – ось далеко не повний перелік репресивних заходів

уряду Російської імперії, спрямованих на послаблення просвітницького руху.

Результатом посилення нагляду та серії репресивних заходів стало повсюдне закриття недільних шкіл 10 червня 1862 р. (деякі школи продовжили свою діяльність на нелегальних засадах). Так закінчився перший етап розвитку недільних шкіл (1859-1862 рр.), протягом якого в 9 українських губерніях Російської імперії діяло щонайменше 115 недільних та суботніх шкіл: у Київській – 23, Подільській – 11, Волинській – 5, Полтавській – 30, Чернігівській – 6, Харківській – 11, Херсонській – 14, Катеринославській – 7, Таврійській – 8. Мережа недільних (та суботніх) шкіл в Україні (1859-1862 рр.) подана у таблиці [2, 231-233].

Учбовий округ	Губернія	№ п/п	Населений пункт	Кількість недільних шкіл				
				Чоловічі	Жіночі	Спільні	Всього	
Київський	Київська	1	м. Київ	7	3	-	10	
		2	м. Біла Церква	1	-	-	1	
		3	м. Сквир	1	-	-	1	
		4	м. Умань	1	-	-	1	
		5	м. Тараща	1	1	-	2	
		6	м. Городище	1	-	-	1	
		7	м. Звенигородка	1	-	-	1	
		8	м. Канів	1	-	-	1	
		9	м. Черкаси	1	-	-	1	
		10	м. Бердичів	2	-	-	2	
		11	м. Чигирин	1	-	-	1	
		12	м. Білозір'я (Черкаський повіт)	1	-	-	1	
		Всього			19	4	-	23
	Подільська	13	м. Нова Ушиця	1	-	-	1	
		14	м. Могилів-Подільський	5	-	-	5	
		15	м. Кам'янець-Подільський	3*	-	-	3	
		16	м. Немирів	1	-	-	1	
		17	м. Крутих	1	-	-	1	
			Всього			11	-	-
	Волинська	18	м. Житомир	4*	-	-	4	
		19	с. Молодькове (Новоград-Волинський повіт)	1	-	-	1	
			Всього			5	-	-

	Полтавська	20	м. Пирятин	1	-	-	1	
		21	м. Полтава	4*	4*	-	8	
		22	м. Кременчук	1	1	-	2	
		23	м. Золотоноша	-	-	1	1	
		24	м. Переяслав	1	-	-	1	
		25	м. Костянтиноград	1	-	-	1	
		26	м. Лубни	1	-	-	1	
		27	м. Хорол	1	-	-	1	
		28	м. Миргород	1	-	-	1	
		29	м. Кобеляки	1	-	-	1	
		30	м. Лохвиця	1	-	-	1	
		31	м. Ромни	2	-	-	2	
		32	м. Прилуки	1	-	-	1	
		33	м. Бориспіль	1	-	-	1	
		34	м. Зіньків	1	-	-	1	
		35	м. Опішня	1	-	-	1	
		36	м. Великі Будищі	1	-	-	1	
		37	с. Горбанівці	1	-	-	1	
		38	с. Жуки	1	-	-	1	
		39	с. Іванківці	1	-	-	1	
	40	с. Павленки	-	1	-	1		
				Всього	23	6	1	30
	Чернігівська	41	м. Глухів	1	-	-	1	
		42	м. Ніжин	1	1	-	2	
		43	м. Чернігів	1	-	-	1	
		44	м. Новгород-Сіверськ	1	1	-	2	
					Всього	4	2	-
				Всього	62	12	1	75
	Харківський	Харківська	45	м. Харків	3	1	-	4
			46	м. Лебедин	1	-	-	1
			47	м. Суми	2	-	-	2
			48	м. Старобельськ	1	-	-	1
			49	м. Охтирка	1	-	-	1
			50	м. Волчанка	1	-	-	1
			51	при 2-й з'єднаній артилерійській дивізії	1	-	-	1
					Всього	10	1	-
				Всього	10	1	-	11
	Одеський	Херсонська	52	м. Херсон	1	1	-	2
			53	м. Єлисаветград	2	-	-	2
			54	м. Миколаїв	2	-	-	2
55			м. Новогеоргіївськ	-	1	-	1	
56			м. Олександрія	1	-	-	1	
57			м. Одеса	*3*	2	1	6	

			Всього	9	4	1	14
Катеринославськ а	58	м. Катеринослав	1	1	-	2	
	59	м. Таганрог	1	-	-	1	
	60	м. Новомосковськ	1	-	-	1	
	61	м. Павлоград	1	-	-	1	
	62	м. Бахмут	1	-	-	1	
	63	м. Слов'янськ	1	-	-	1	
			Всього	6	1	-	7
Таврійська	64	м. Симферополь	*1	*1	-	2	
	65	м. Севастополь	1	1	-	2	
	66	м. Керч	1	1	-	2	
	67	м. Феодосія	1	-	-	1	
	68	м. Орехово	1	-	-	1	
			Всього	5	3	-	8
		Всього	20	8	1	29	
Всього в Україні				92	21	2	115

* Суботні школи (для осіб єврейського населення).

Відродження просвітницького руху проходило у досить складних умовах. Відповідно до царського указу від 10 червня 1862 р. було розпочато перегляд правил про заснування недільних шкіл. Проте нових (спеціальних) правил так ніколи створено і не було. Стосовно недільних шкіл було прийнято лише декілька заходів: прилучено до загального типу початкових училищ та уведено до системи навчальних закладів духовного відомства.

За відомчим підпорядкуванням чинне законодавство Російської імперії передбачало 2 основних типи недільних шкіл: відомства Міністерства народної освіти; відомства православного віросповідання при Св. Синоді.

Нові умови для становлення і розвитку системи позашкільної освіти та освіти дорослих виникли у часи УНР (1917-1920 рр.). Особливо вагомий внесок у цю справу зроблено урядом Центральної Ради: на основі І Універсалу Центральної Ради (червень 1917 р.) створено департамент позашкільної освіти (на чолі із С. Русовою) Генерального секретаріату народної освіти, який планував відкриття освітніх закладів для дорослих різних типів – від недільних шкіл та вечірніх класів для неписьменних до народних університетів.

У ролі засновників українських недільних шкіл другої половини ХІХ – початку ХХ ст. виступали приватні особи, урядові організації, міські управи, Громади, земства, товариства грамотності, «Просвіти», місцеві відділення благодійних товариств, комісії народних читань і т. д. Відповідно до статусу засновників в Україні діяли 3 типи недільних шкіл: 1) громадсько-приватні – засновані представниками громадсько-приватної ініціативи – різноманітними товариствами, об'єднаннями, земствами та приватними особами; 2) державні – засновані Міністерством народної освіти, Св. Синодом, військовим міністерством та іншими відомствами, урядовими організаціями, міськими

управами, державними службовцями і т. п.; 3) напівдержавні – засновані громадсько-приватною ініціативою за підтримки уряду, освітнього та інших відомств.

Недільні школи України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у своєму розвитку пройшли 4 етапи: 1) початковий етап (1859-1862 рр.); 2) перехідний етап (1862 р. – перша половина 1888 р.); 3) інтенсивний етап (друга половина 1888 р. – 1905 р.); 4) національно-креативний етап (1905-1920 рр.).

Відповідно до правил внутрішнього розпорядку, заняття у недільних школах відбувалися виключно в неділю (для осіб єврейської національності – в суботу) та святкові дні. Поступово організатори недільних повторювально-додаткових шкіл почали вводити додаткові навчальні дні. Термін навчання визначався чинним освітнім законодавством та статутом кожної недільної школи: у середньому 2-3 роки (у більшості ж випадків цей термін не підлягав будь-яким регламентаціям). Навчальний рік зазвичай тривав з вересня по червень; деякі школи були відкриті і влітку. Кількість навчальних днів протягом року в середньому становила 25-35 (40). Навчальний день тривав 3–4 год. (в основному з 10 до 14 год.).

Для управління внутрішнім життям недільної школи створювалася рада (загальні збори), до складу якої входили засновники, а також попечителі і розпорядники, які обиралися засновниками та затверджувалися повітовою і губернською училищними радами.

Величезна корпорація учителів мала досить різноманітний склад відносно віку, суспільного становища, роду занять, рівня освітньої підготовки та професійної майстерності. Підбір кандидатів на посади учителів здійснювали засновники або утримувачі недільних шкіл з дозволу інспектора народних училищ (у випадку нестачі учителів до викладання тимчасово допускалися особи, які не мали свідоцтва на звання учителя); викладання Закону Божого здійснювали особи священного сану та ті, хто закінчив повний курс духовної семінарії за умови визнання їхньої здібності та благонадійності. Учителі недільних шкіл, як правило, працювали без будь-якої винагороди, крім деяких, зокрема земських.

Недільні школи – безплатні народно-просвітницькі заклади – були відкриті для усіх бажаючих, незалежно від віку (згодом вік учнів став визначатися відповідними законодавчими документами та адміністративними розпорядженнями, зокрема, циркулярами Міністерства народної освіти від 28 червня 1874 р., 25 квітня 1908 р.), статі, суспільного становища, національності, соціального походження та віросповідання. Після закінчення недільних шкіл їхні учні, як правило, не отримували ніяких посвідчень.

Недільні школи другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – це відкриті народно-просвітницькі заклади, принципи, завдання та зміст навчання і виховання яких були спрямовані, насамперед, на задоволення освітніх потреб та запитів народу. Їхня діяльність базувалася на таких організаційних засадах, як відсутність суворих внутрішніх регламентацій, громадський

підхід до управління та планування педагогічного процесу, дотримання основного принципу діяльності – «школа для учнів», створення особливих попечительств з метою турботи про учнів, особлива атмосфера взаємин між членами шкільного колективу, гуманне ставлення до вихованців, спільність інтересів учителя й учня та ін.

Теоретики та практики недільного навчання не ставили перед собою завдання запровадження систематичних знань. Вони мали на меті розширення загального освітньо-культурного рівня народу, зацікавлення та підготовку учнів до самостійного навчання, апелювали до самодіяльності та самоорганізації особистості, до її прагнення самоосвіти, самовиховання та саморозвитку. Мета недільної школи полягала у прагненні зацікавити та підготувати учнів настільки, щоб вони самі за сприятливих умов змогли учитися самостійно.

Ініціативні пошуки діячів недільних шкіл навіть за умов жорстоких регламентацій щодо змісту навчання були спрямовані у перспективі на забезпечення широких освітніх потреб та розвитку особистості учнів. Крім загальноосвітніх предметів програми початкових народних училищ (Закон Божий, читання за книгами громадянського та церковного друку, письмо, перші 4 дії арифметики та церковний спів), у багатьох недільних школах України вивчалася історія, економічні відносини, культура, література, географія, природознавство; за бажанням учнів в окремих недільних школах викладались основи фізики, хімії, геометрії, мінералогії, іноземних мов, законодавства, елементи вищої математики, педагогіки, психології та ін.

За змістом освіти в Україні сформувалося 4 типи недільних шкіл (проте на практиці цей поділ був умовним): 1) нижча (для неписьменних); 2) середня повторювальна (для тих, хто вибув із початкового училища) – давала компенсаторний рівень знань; 3) вища додаткова (для тих, хто закінчив початкове училище) – давала додатковий рівень знань і була, по суті, наступною ланкою після початкової школи; 4) повторювально-додаткова – поєднувала завдання двох попередніх типів.

Недільні школи другої половини XIX – початку XX ст. виступали ареною апробації, запровадження та популяризації нових педагогічних методів: бесіди, пояснювального читання (використовувався при вивченні основних навчальних дисциплін з метою повідомлення учням загальноосвітніх відомостей з різних галузей знань – історії, географії, природознавства, літератури), «взаємного навчання» (парний спосіб організації групової навчальної діяльності учнів), «прискореного проходження алфавіту» (термін вивчення алфавіту в недільній школі становив 6-12 занять), «перепитування прочитаного» (передбачав використання таких прийомів, як бесіда, усні та письмові відповіді з метою з'ясування ступеня засвоєння учнями змісту прочитаного), «вивчення читацьких інтересів» (опитування змісту прочитаного у формі бесід, письмових відгуків, анкетування з метою контролю за позакласним читанням, виявлення рівня підготовки учнів до читання різноманітної літератури), звукового аналітико-синтетичного методу навчання грамоти та

ін. У роботі недільних шкіл використовувалися різні форми організації навчально-виховної діяльності: шкільні (урочні та позаурочні), позашкільні (домашня робота, екскурсія та ін.); індивідуальні, групові, колективні.

Недільні школи відіграли значну роль в українському національно-культурному русі другої половини XIX – початку XX ст. Шляхом запровадження української мови навчання, виховання в національному дусі, створення, видання, поширення та використання української навчально-методичної, науково-популярної і художньої літератури, поєднання загальноосвітнього та національного компонентів змісту освіти недільні школи стали своєрідним центром залучення учнів до надбань української культури.

Аналіз документів та матеріалів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Державного архіву м. Києва, Державного архіву Київської області, Державного архіву Черкаської області, Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського дає підстави стверджувати, що на 1-му етапі розвитку громадсько-просвітницького недільного руху (1859-1862 рр.) одна із 115 недільних шкіл діяла в м. Умань Київської губернії.

Відомості про діяльність цієї чоловічої недільної школи – у будинку наглядча Уманського повітового духовного училища протоієрея Аполлонія Стаховського – містять документи Центрального державного історичного архіву України у м. Києві [1; 4; 5; 6]. Зокрема – справа канцелярії попечителя Київського навчального округу «Об открытии в г. Умани в доме Смотрителя Уманского Духовного Уездного Училища Протоиерея Стаховского воскресной школы» (почалася 17 березня 1861 р. – закінчилася 9 травня 1861 р.) [1].

Про відкриття та діяльність означеної недільної школи дізнаємося з листа начальника Київської губернії до попечителя Київського навчального округу (№ 1880, березень 1861 р.):

«Господину попечителю Киевского учебного округа.

Уманский полицмейстер доносит мне, что с 1 января настоящего года открыта в Умани постоянная школа, где обучается 20 мальчиков. Помещение для этой школы отведено в собственном доме Смотрителя Уманского Уездного Духовного Училища Протоиерея Стаховского, который вместе с причтом принял на себя обучение детей первоначальным наукам чтению и письму, по имеющимся у него учебным книгам и что за сим потребуются весьма незначительные издержки, на отопление этого помещения и покупку бумаги, издержки эти жители Умани изъявили согласие принять на себя.

К этому Полицмейстер присовокупляет, что в сказанной школе дети обучаются грамоте, ежедневно утром и после обеда, по два и по три часа под личным наблюдением Протоиерея Стаховского и что независимо постоянной школы, по желанию прихожан Стаховский изъявил желание, в видах распространения грамотности, разъяснять детям Закон Божий, по воскресным и праздничным дням пред обеднею.

В другом же рапорте, присланном ко мне после вышеозначенного

первого донесения, Полицмейстер называет помянутую школу уже не постоянною, как прежде наименовал ее, а воскресной.

О таком открытии школы в Умани и вообще о содержании донесений тамошнего Полицмейстера имею честь сообщить на благоусмотрение Вашего Превосходительства, уведомляя, что к существованию этой школы, со стороны моей препятствий не встречается» [4, арк. 1-1 а].

Інші архівні документи дають інформацію про те, що той же протоієрей Аполлоній Стаховський був одночасно розпорядником, викладачем та законоучителем (відповідно до призначення митрополита Київського і Галицького Арсенія) заснованої ним недільної школи [5, арк. 5; 6, арк. 74].

Розвиток недільних шкіл в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. є закономірним, об'єктивно зумовленим цілісним процесом, що значно вплинув на розвиток вітчизняного шкільництва. Як показує проведений аналіз, динаміка недільного руху означеного періоду мала різноплановий характер: в одних губерніях (Харківській, Катеринославській) кількість недільних шкіл збільшувалася, в інших (Полтавській, Чернігівській) – зменшувалася. До революції 1917 р. в Україні діяло всього 112 недільних шкіл. Проте поширення таких нетрадиційних народно-просвітницьких закладів для дітей та дорослих (незважаючи на їхню мізерну кількість, порівняно з іншими країнами світу) відіграло значну роль у вирішенні національно-освітнього питання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дело канцелярии попечителя Киевского учебного округа об открытии в г. Умани в доме Смотрителя Уманского Духовного Уездного Училища Протоиерея Стаховского воскресной школы. – ЦДІАК України, ф. 707, оп. 27 (1861), спр. 159, арк. 1-6.
2. Коляда Н.М. Развитие недільних шкіл в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): Дис... к. пед. наук: 13.00.01. – К., 2004. – 241 с.
3. Миллер Д. Христина Даниловна Алчевская. К пятидесятилетию педагогической деятельности // Общее дело. – Вып. 3. – М.: Книжное дело, 1912. – С. 164-188.
4. Переписка с надзирателем Уманского уездного училища об открытии воскресной школы в Умани (17 марта – 9 мая 1861 г.). – ЦДІАК України, ф. 707, оп. 27 (1861), спр. 159, 6 арк.
5. Сведения об открытии в гг. Тараще и Умани воскресных школ. – ЦДІАК України, ф. 127, оп. 959 (1860-1861), спр. 33. – 59 арк.
6. Справа про закриття недільних та щоденних безплатних шкіл. – ЦДІАК України, ф. 707, оп. 28 (1862), спр. 268. – 94 арк.
7. Училища, образовавшиеся на Юге в последнее время // Основа. – 1861. – № 6. – С. 79-107.